

Ірина Ворончук (Київ)

ІНВЕНТАР МАЄТКІВ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ 1620 РОКУ ЯК ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Серед низки так званих білих плям української історіографії залишається багато проблем історичної демографії, особливо XVI-XVII ст. Такий стан речей пояснюється не лише суб’єктивними, але й об’єктивними причинами, а саме недостатньою інформацією джерел, і насамперед відсутністю в них демографічних даних статистичного характеру, без яких історико-демографічні дослідження, як пересвідчує досвід попередніх дослідників, не є обґрунтованими. Як правило, вітчизняні дослідники історії України ранньомодерного періоду мають справу з документами, які несуть інформацію щодо окремого поселення, окремих людей, в кращому разі щодо невеликої групи поселень або окремої родини, на підставі яких не можна вивести демографічну статистику та зробити обґрунтовані висновки.

Тож інвентар маєтків князя Олександра Острозького, списаний ревізорами 1620 р., який дає опис 320 поселень [13], є унікальним джерелом, оскільки містить дані для створення необхідної статистики для дослідження історико-демографічних процесів.

Історія появи самого інвентаря була пов’язана з трагічними подіями, що призвели до згаснення наймогутнішого і найвпливовішого на Волині князівського роду. Після загадкової смерті князя Олександра Острозького в 1603 р. протягом 15 років усім величезним господарством практично управляла його вдова княгиня Анна Острозька. Раптова і також загадкова смерть у 1618 й 1619 рр. забрала одного за другим її дорослих синів Адама-Костянтина і Павла-Януша – двох останніх дітичів цієї величезної спадщини. Тож 1621 р. кн. Анна Острозька, залишивши собі лише Ярославський ключ (він становив собою „материзну” власне самої Анни, яку вона дістала у спадщину від своєї матері Софії з Одровонжів), розподілила всі інші маєтки між своїми дочками, князівнами Со-

фією Любомирською, Катериною Замойською і Анною-Алоїзою Ходкевичовою.

Угода про цей поділ була укладена в місті Ярославі 24 січня 1621 р. [12, s. 29-30], а інвентар, що мав стати підставою для рівного розподілу маєтків між дочками, був списаний ревізорами влітку 1620 р. Зараз інвентар зберігається в бібліотеці Наукового закладу Польської Академії Наук „Ossolineum” у місті Вроцлаві.

Поділу підлягало всього 620 поселень, але, на превеликий жаль, інвентар дійшов до нашого часу не в повному обсязі, проте навіть його частина становить унікальне джерело за своїм колосальним інформаційним потенціалом. Зокрема, інвентар містить докладні відомості про 320 населених пунктів Волині першої чверті XVII ст., у тому числі 20 міст і 300 сіл, що становить 14,5 відсотків тогочасних волинських поселень. У ньому зазначено їхнє місцерозташування, окреслюються кордони та межі, а подекуди і розмір території. Так, детальний опис 16 замків та їх військового спорядження і припасів дає можливість зробити їхню реконструкцію та дослідити стан і рівень фортифікаційно-оборонної, будівельної та військової справи. Опис сільських поселень, фільварків, селянських господарств, повинностей селян дає можливості для серйозного вивчення становища селянства, розвитку фільваркового господарства, врожайності зернових культур, процесу освоєння волинських земель та соціально-економічного стану тогочасної Волині.

Перелік населення майже 320 поселень по іменах, прізвиськах і прізвищах дозволяє прослідкувати процес походження та утворення прізвищ, на величезному конкретному матеріалі дати порівняльні характеристики тогочасних антропонімів, а на підставі назв поселень, річок, урочищ, лісів, копців тощо – встановити історичні місцеві топоніми. Інвентар відкриває широкі перспективи також для історико-демографічних досліджень – галузі історичних знань, котра у вітчизняній науці є однією з найбільш занедбаних. Тож розглянемо інвентар 1620 р. з точки зору інформації демографічного змісту і характеру.

Перш за все, інвентар дає можливість уточнити число волинських поселень на першу чверть XVII ст., як міських, так і сільських, що має значення для обрахунку людності Волинського воєводства.

У свій час І. П. Крип'якевич нараховував на середину XVII ст. 97 міст і містечок на Волині [9, 34], О. І. Баранович і О. С. Компан

– 114 [2, 114-140; 7, 62]. П. М. Сас нараховує в українських землях Великого князівства Литовського (ВКЛ) наприкінці XVI ст. 148 міст, у тому числі на Волині – 121 поселення міського типу [11, 21, 212-215]. В його переліку міст і містечок українських земель ВКЛ відсутні 11 міст, опис яких міститься в інвентарі, а саме: Александрія, Баранівка, Домбрівка, Козлин, Лабунь, Любар, Несолонь, Острополь, Смолдирів, Сураж, Черниці. У реєстрі поселень Волинського воєводства, складеному О. І. Барановичем на підставі подимної тарифи 1629 р., не значаться міста Несолонь та Черниці. Ці міста відсутні також і в покажчику міських поселень, які наводить у своїй праці А. Є. Заяць [6, 202-205].

Так само в реєстрі О. І. Барановича немає низки сільських поселень Волині, опис яких міститься в інвентарі. Йдеться про села Бортники (Другі), Волиця Суха Княгининська, Деревичі (Малі), Доросин, Завистівка, Кияш, Клинки, Клюбачі, Котелянка (Друга), Кошатів (Друге), Кречанівка, Курниківці, Макаринці, Молдрики, Мшенець, Новокрочиця, Перемилівка (Друга), Підлужжя (У реєстрі поселень О. Барановича є два села з цією назвою, але вони не відносяться до Полонської волості. (Див.: [4, 98]), Словенцизна, Станіславівка, Хоняків, Хотичин, Шемів. Таким чином, завдяки інвентарю Острозьких володінь 1620 р. є можливість внести уточнення щодо числа волинських поселень, яке потрібно збільшити на 25 населених пунктів (2 міста і 23 села).

Нагадаємо, що число волинських поселень, встановлене О. Барановичем, переглянув М. Г. Крикун, який на підставі зіставлення подимних реєстрів 1629, 1630, 1640, 1648, 1650 рр. уточнив число поселень воєводств Правобережної України. За його підрахунками на середину XVII ст. у Волинському воєводстві нараховувалось 2375 поселень [8]. Тож інвентар збільшує число поселень Волині до 2400.

Детальний опис майже усіх 320 поселень (в інвентарі подано опис лише Олександрової частини Острога, оскільки в 1603 р. місто було поділене між князями Янушом і Олександром, а в м. Луцьку зазначені тільки будинки з „пляцями”, що також належали до Олександрового „ділу”), у тому числі міст: Александрії, Баранівки, Берездова, Домбровки (Дубрівки), Дорогобужа, Жорніва, Звяголя, Козлина, Лабуні, Луцька, Любара, Несолоні, Острога, Острополя, Полонного, Рівного, Смолдиріва, Суража, Хлапотина (Красностава), Черниці, дає можливість провести цілу низку історико-демографічних досліджень.

Зокрема, використовуючи матеріали інвентаря щодо чисельності житлових приміщень – „димів”, а також відомі за публікацією О. Яблоновського дані поборових реєстрів 1570-1583 рр. та матеріали подимної тарифи 1629 р. О. І. Барановича, з’явилась можливість прослідкувати коливання числа „димів”, а отже дослідити кількісні зміни населення перелічених вище міст протягом 1570-1629 рр. [14, 3-158; 1, 114-140].

На підставі зазначених джерел було складено порівняльну таблицю числа димів описаних в інвентарі міст, що відбиває тогочасні демографічні процеси, а саме: динаміку зростання, а подекуди і зворотній – зменшення чисельності їх мешканців протягом 50-60 років їхньої історії. В подальшому це відкриває перспективи для більш реальних обрахунків чисельності населення цих міст та дозволяє проаналізувати причини їх підйому або ж упадку.

Таблиця 1.

Чисельність міських „димів” за даними поборових реєстрів 1570-1583 рр., інвентаря 1620 р. та подимної тарифи 1629 р.

№	Назва міста	Число міських димів на:				
		1570 р.	1577 р.	1583 р.	1620 р.	1629 р.
1.	Александрія				321	357
2.	Баранівка				301	282
3.	Берездів		37	65	333	289
4.	Дубрівка				118	112
5.	Дорогобуж	139	76	47	85	122
6.	Жорнів				131	150
7.	Звяголь	150	90	92	403	451
8.	Козлин				208	250
9.	Лабунь			95	139	303
10.	Любар				1079	445
11.	Несолонь				165	–
12.	Острополь			662	1250	1002
13.	Полонне		130	71	935	970
14.	Рівне				411	505
15.	Смолдирів				172	226
16.	Сураж				203	288
17.	Хлапотин (Красностав)			14	399	383
18.	Черниці				150	–

На підставі таблиці 1 не лише наочно підтверджується висновок О. С. Компан щодо недосконалості поборових реєстрів та неповноти їхніх даних щодо числа податкових одиниць [7, 62-63]. Можемо пересвідчитись, що подекуди в них відсутня інформація

про наявні на час проведення поборів великі населені пункти. Відомо, наприклад, що місто Любар (Любартів), яке не фігурує в матеріалах жодного побору 1570-1583 рр., було засноване ще в XIV ст. князем Любартом. По-друге, подекуди у поборових реєстрах подано разом дані щодо цілої низки поселень, що не дає можливості використати їх належним чином. Зокрема, побор 1570 р. фіксує загальне число димів (892) десяти волинських міст взятих разом, а саме: Острога, Берездова, Рівного, Жорніва, Полонного, Янушполя, Сульжина, Колодного, Краси́лівки, Черняхова [14, s. 14-15], що не дає змоги використати ці дані. До того ж, цілком очевидно, що це число не відбивало дійсної картини, оскільки в такому разі в середньому на кожне з цих міст припадало лише 89,2 дими, а побор 1577 р. лише в м. Острозі фіксує 316 димів [14, s. 37].

Можна казати також про недостатньо повні дані й подимної тарифи 1629 р. Зокрема, за цією тарифою у Любарі нараховувалось лише 445 димів, в той час як інвентар вже на 1620 р. налічує в місті 1079 житлових будинків [13, s. 430 zw.-438]. Цілком очевидно, що подимний податок у 1629 р. було сплачено лише з частини міста. Не могло також протягом 9 років, що відділяють складення інвентаря 1620 р. від подимної тарифи 1629 р., щезнути два міста Несолонь та Черниці, які відповідно у 1620 р. налічували по 165 та 150 житлові будинки [13, s. 319zw.-321zw.].

Складена таблиця дає можливість до певної міри прослідкувати темпи зростання деяких міст. Так, досить швидко зростало місто Острополь, засноване кн. Василем-Костянтином Острозьким у 1576 р. [2, 129]. Вже через сім років після свого заснування за побором 1583 р. у місті налічувалось 662 житлові будівлі. Через 37 років, тобто на 1620 р., місто зросло вдвічі, у ньому було 1250 пляцових і півпляцових садіб. За кількістю будинків Острополь був найбільшим з 20 міст, описаних в інвентарі, й складався вже з двох частин. Поруч Старого міста, котре, очевидно, вже не могло вмістити всіх нових поселенців, виросло Нове місто, яке з одного боку було начебто своєрідним супутником Старого міста, але функціонувало абсолютно автономно, оскільки мало всі атрибути повноцінного міста, включно до свого окремого міського уряду на чолі з бурмістром. На цей час Старе місто (разом з передмістям) налічувало 986, а Нове – 264 садиви [13, s. 448-462; 5, 249]. Як бачимо, Нове місто було значно меншим від Старого Острополя, але в той же час значно більшим від таких міст, як, наприклад, давній Дорогобуж, у котрому в цей час було лише 85 будівель [13, s. 182-

183zw.], або Жорнів чи Лабунь, що нараховували відповідно по 131 та 139 пляци [13, s.108-109, 474-477].

Як засвідчує інвентар 1620 р., головним елементом містобудівної структури волинських міст була садибно-дворова забудова, в якій прослідковуються містобудівні традиції і засади, характерні ще для давньоруських міст [10, 65-66].

За своїм плануванням волинські міста мали сотенно-десяткову систему, за якої населення селилось десятками на чолі з десятниками, котрі об'єднувались у сотні, очолювані сотниками. Сотники й десятники відповідали за порядок у своїх сотнях та десятках, сплату податків, виконання міських повинностей тощо. Так, у Старому місті Острополі налічувалося шість сотень, котрими управляли сотники: Харко Соколик, Ярмол, Петро, Кость, Кривошия, Копець. До кожної сотні входило від чотирьох до шести десятків, а всього їх було 26. Проте сотні й десятки не можна розуміти буквально, оскільки десятки, як правило, містили в собі значно більше число садиб, ніж десять, а саме: від 17 до 40, а значить, як мінімум, і таку ж кількість господарів – голів родин. Так само і сотні включали значно більше 100 пляців. Так, Копцьова сотня складалася з шести десятків. А так звані „десятки” нараховували в собі наступну кількість пляців і півпляців: десяток Малого налічував 25 пляців, Гаврилів – 17, Яськів – 23, Івана Босого – 31, Петра Парканного – 27, Йовця – 38. Таким чином, ця сотня включала 161 садибу. Ще більше садиб – 176 – налічувала Петрова сотня. А Нове місто взагалі складалося лише з однієї сотні, на чолі котрої стояв сотник Кулий. До цієї сотні входило вісім десятків, що обіймали разом, як мінімум, 264 дворові садиби. Спостереження над текстовими описами міст інвентаря дає підстави сприймати десятки як своєрідні вулиці. Можна припустити навіть, що деякі з них мали вже й свої назви, але, за звичкою, а можливо й задля зручності, ревізори описували міську посілість за сотнями і десятками. На цю думку наштовхує згадка ревізорів про вулицю Калік або Старців у Любарі („Ulyca Kaleczka albo Dziadow przy Cerkwi Przecystej”), на котрій мешкали каліки і старці міста [13, s. 437zw.].

Водночас у містах було дуже багато „пустих” садиб. Так, у Старому місті Острополі було 183 пустки, а в Новому – більше 74 (точніше підрахувати немає можливості через недосконалість інвентаря, оскільки при описі десятка Петра Кудрі записано: „в тому десятку є пустих пляців кільканадцять”). Тож приймаємо, що їх у цьому десятку було не менше 10. Причому це були не просто нові

місця для майбутніх поселенців, це були вже обжиті місця, але покинуті своїми колишніми мешканцями. У більшості випадків ревізори навіть зазначають імена і прізвища колишніх господарів цих покинутих пляців, а значить вони покинули свої домівки не так вже й давно, якщо їхні імена ще пам’ятали. Тож якщо в місті нараховувалось всього 1250 садиб, то 257 або трохи більше 20% на час складання інвентаря стояли порожніми. У Любартові на 1079 садиб налічувалось 91 порожні. Це дає можливість зробити висновок, що заселеність цих міст часами була значно більшою, ніж на момент складання інвентаря.

Взагалі мобільність тогочасного населення була досить великою і, як правило, в кожному населеному пункті були вільні садиби. Але, щоб відразу п’ята частина міських житлових приміщень виявилась порожньою, як спостерігаємо це в Острополі, та майже десята частина у Любартові, повинні були відбутись якісь дуже серйозні події, що спричинились до значного зменшення їхнього населення. Можливо ця ситуація стала результатом трьох великих ординських нападів на Волинь, що сталися 1616, 1617 і 1618 рр., під час яких частина населення описаних міст могла загинути або ж потрапити до полону, як це трапилось з мешканцями цілої низки сіл, про що повідомляє інвентар. Внаслідок таких постійних катаклізмів частина городян, шукаючи надійнішого захисту для себе і своїх родин, змушена була покидати свої насиджені домівки й шукати нові місця для проживання. На думку про велике розорення міст наштовхує ще одне спостереження. У двох частинах міста Острополя було 62 самітні жінки (у Старому місті – 44, в Новому – 18), які через відсутність чоловіків в родині, фігурують в описі як господарки садиб. Таке велике число самітніх жінок не зустрічається при описах інших, навіть дуже значних, міст. До того ж для тогочасної демографічної поведінки самітність як чоловіків, так і жінок не була характерним явищем. Адже самітнє життя створювало для тогочасних людей додаткові складнощі, тому в разі смерті шлюбного партнера повторні шлюби укладались досить швидко. Отже, очевидно ця ситуація стала наслідком якогось серйозного катаклізму – пошесті або татарських нападів.

У літературі панує думка, що одне житлове приміщення відповідало одній родині, і на цій zasadі будуються всі розрахунки українського населення XVI-XVIII ст. Проте опис 1620 р. малює іншу картину. Іноді в одному житловому приміщенні мешкала не одна родина, а дві. Так, у м. Острополі в 24 димах мешкало по дві

родини. У 13 випадках це були родичі (дев'ять господарів мешкали з братами, три – із зятями, а вдова Мартиниха із сином), а в 11 – сусіди. Окрім того, в місті мешкали ще 82 коморники, тобто міщани, котрі не мали власних будинків і проживали в приміщеннях, а найчастіше в коморах інших господарів, звідки й походить їх назва. Таким чином, на 993 заселені садиби в місті Острополі 1620 р. мешкали ще 106 додаткових родин, а всього разом налічувалося 1093 сім'ї. Отже, на кожний десятий „дим”, тобто заселений житловий будинок, припадало дві родини, або пересічно на один дим – біля 1,1 родини. В м. Дорогобужі на 82 дими налічувалося 25 підсусідків [13, s.182zw.-183zw.], або на кожні 3,2 будинки припадала додаткова родина. Тож, навіть якщо припустити, що у житловому приміщенні мешкала нуклеарна сім'я, то на кожний дим припадало 1,3 родини. З 203 домогосподарів м. Суража 5 замешкували разом з родичами або сусідами, крім того у місті проживало 36 коморників, тобто на кожні 5 дими припадала додаткова родина [13, S. 270-275]. У м. Берездові на 304 дими налічувалося 67 підсусідків. Крім того, в 10 будинках мешкало по три родини сусідів або родичів (наприклад, вдова Мищика мешкала „з синами”), а в двох випадках на одне помешкання припадало по чотири родини. Отже, можна рахувати, що на 304 дими припадало, як мінімум, ще 93 додаткові родини. Таким чином, на 3,3 дими припадала одна додаткова родина, або на одне житлове приміщення – 1,3 родини [13, S. 286-289zw.].

Наявність підсусідків та коморників не лише у містах, але й селах було звичною тогочасною побутовою практикою. Щоб пересвідчити у цьому читачів, подаємо нижче таблицю числа димів, а в них підсусідків 40 поселень Полонської волості, складену на підставі інвентаря 1620 р.

Таблиця 2.
Число „димів” та підсусідків поселень Полонської волості за інвентарем 1620 р.

	Назва поселення	число димів	число підсусідків	Примітки
1.	місто Берездів	304	67	
2.	село Берездівка	5	2	
3.	село Правутин	13	3	пустих підсусідкових хат – дві
4.	село Гориці	34	–	

5.	місто Полонне	935	218	
6.	село Новоселиця	29	17	
7.	село Бортники	24	12	
8.	село Підлужжя	38	2	
9.	село Горошки	31	8	
10.	село Сягрів	24	16	
11.	село Начпали	28	25	було підсусідків 30
12.	село Березне	47	25	
13.	село Волиця (Яцькове)	18	22	10 підсусідків пішли геть
14.	село Голубче	20	20	
15.	село Кустівці	28	24	
16.	село Купчинці	43	32	
17.	село Бражинці	48	–	
18.	село Тиранівка	42	81	
19.	село Бортники	13	15	
20.	село Жолудське	5	5	
21.	село Хролин	17	16	
22.	село Сушки	14	14	
23.	село Травулин	19	4	підданих розійшлося 17, а підсусідків 18
24.	село Решнівка	13	3	
25.	село Медведівка	17	5	трьох підсусідків забрали татари, інші пішли геть
26.	село Каленичі	18	2	решта підсусідків потрапила в татарський полон
27.	село Волиця Каленицька	14	–	
28.	село Свинна	48		підсусідки розійшлися
29.	село Коханівка	11	11	двох підсусідків забрали татари, 10 – пішли геть
30.	село Роговичі	9	4	
31.	село Клюбачі	5	2	
32.	село Онацьківці	16	10	
33.	село Білецьке	7	3	
34.	село Гробузна	10	4	
35.	село Вишне Поле	13	2	

36.	село Ленківці	27	–	
37.	село Котелянки (дві)	57	–	
38.	село Карпівці	5	5	
39.	село Завистівка	4		село повністю спустошене
40.	село Новичі	22	10	4 підсусідки пішли геть, решту татари спалили
	Всього	2078	689	

Тож, як бачимо, в Полонській волості на на 2078 житлові приміщення („дими”) припадало 689 додаткових родин підсусідків, або одна додаткова родина припадала на кожні три дими, тож на один дим – 1,3 родини. Причому, як свідчить графа „примітки” раніше (до татарського нападу) підсусідків було ще більше, але підрахувати точно неможливо через недосконалість інвентарного опису. Все це вимагає перегляду існуючих підходів до обрахунків пересічного коефіцієнту житлового приміщення – диму.

Інвентар 1620 р. дає можливість прослідкувати ще один дуже важливий демографічний аспект – соціальний склад волинського населення. Спроби обрахунків співвідношення різних страт тогочасного населення робилися, проте висновки дослідників дуже різняться [3, 223]. Інвентар дозволяє дослідити також етнічний склад описаних міст, оскільки подає конкретний за іменами перелік євреїв, поляків, литовців, татар і навіть циган, що мешкали в них на час перепису.

Зазначене вище доводить, що інвентар надає досить широку інформацію, по-перше, про загальний демографічний тренд Волині, фіксуючи інтенсивне освоєння волинських земель в XVI – першій половині XVII ст., що знайшло свій вияв у заснування нових поселень сільського та міського типу. По-друге, надає матеріал для створення статистики з метою перегляду багатьох існуючих, але на сьогодні вже застарілих, характеристик населення Волині XVI-XVII ст., як квантитативного, так і квалітативного характеру, а отже проведення більш широких, і що найголовніше – вірогідніших, демографічних досліджень для одержання достовірних знань про демографічні процеси, що відбувались на Волині зазначеного періоду. Все це дає підстави вважати інвентар 1620 р. одним з найцінніших історико-демографічних джерел ранньомодерної України.

Джерела та література

1. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. Баранович. – К., 1930.
2. Бевзо О. А. Острозький літописець // Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.
3. Ворончук І. Історична демографія України XVI-XVII ст.: стан та проблеми / І. Ворончук // Українознавство. – К., 2005.
4. Ворончук І. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 98.
5. Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких) / І. Ворончук // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 246-256.
6. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003.
7. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К., 1963.
8. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. / М. Г. Крикун // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 24. – Львів, 1988. – С. 70-81.
9. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич – К., 1954.
10. Кутовой А. И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города / А. И. Кутовой // Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 65-66.
11. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XVI ст. / П. М. Сас. – К., 1989.
12. Archiwum państwowe miasta Krakowa. – Archiwum Sanguszków. – Sygn. 81.
13. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. -Dział Rękopisów. – Sygn. 3669 / II.
14. Zródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX.